

17. mai.

i byhynelsen av
dagen sto jeg 7.30. op
og så sjørte vi til
skolen og så jik vi. det
varte ganske lenge så
kom mamma å hintet
meg så jik vi til
ståken sjirke og spiste is.
og så sjørte jeg knal
noen timer senere jik jeg
i folke toge med
ishky jeg hade
kul lue så sjørte
Rolf meg nesten jern
noen minutter sener kom
Nikolei og harald på
besøk vi smalt

bomber til lankt på natt
den støst bomben var
10 mulers den var
go vi lakte et
stort brannmerke på
den hvite vegen
jeg var åpe til 12.

Midt mellom tale og skrift: Sondre (8) som fonetiker

Av Jan K. Hognestad

I det obligatoriske norskfaget i allmennlærerutdanninga inngår fonetikk og fonologi som et av emnene. Grunnskolenes lese- og skriveopplæring står sentralt, og når det er snakk om forberedende lese- og skriveopplæring i første klasse eller grunnopplæringa i andre og tredje, kan ingen lærer gjøre jobben sin uten kunnskap om språkets minste byggeklosser.

Når studentene begynner i lærerutdanninga, vet de som regel lite om dette. Ord og setninger er kjente størrelser de har med seg fra skolens grammatikkundervisning, mens lyder og stavelser har liten oppmerksomhet der. Derimot vet studentene mye om *bokstaver*. Faktisk er skriftspråkkompetansen så grunnfestet at det ofte må egne bevisstgjøringsøvelser til for å rive dem løs fra skriftlighetens bokstavverden og vende oppmerksomheten mot språkets lydside.

I dette ligger et paradoks. Lærerstudentene må bevisstgjøres om språklydene for å kunne veilede 6–9-åringer som er i ferd med å gå veien inn i skriftens verden, mens disse små elevene på sin side ofte *har* en slik bevissthet, som de i noen grad må veiledes bort fra på grunn av rettskrivingen! En av mellomstasjonene på veien til skriftferdighet er nemlig det som gjerne kalles *fonologisk skriving*. På dette stadiet er barna ofte ivrige skrivere, men de mestrer ikke alle de ortografiske konvensjonene ennå. I stedet skriver de med den største selvfølgelighet det de faktisk hører, og dette gjør de ofte med overraskende høy kompetanse. Tekstene deres vitner nemlig om meget presise fonetiske observasjoner overført til skrift. De har (uten å være klar over det) simpelthen oppdaget mange av de fenomenene i sammenhengende tale som de kommende lærerne deres ofte har store problemer med å skaffe seg oversikt over i teoripensum.

Her møter vi den 8-årige fonetikeren Sondre fra Stavanger, som i sin tekst om 17. mai gjør seg skyldig i tallrike normbrudd, men som knapt nok bommer en eneste gang dersom vurderingsgrunnlaget er lydrett skriftfesting, og ikke normert bokmål. Det betyr ikke at Sondre skriver dialekt. Det han legger til grunn, er en leseuttale av bokmål med utgangspunkt i sitt sør-rogalandske talemål. Kjennskap til denne språkvarianten ligger også til grunn for mine kommentarer.

I det følgende går jeg gjennom Sondres tekst med henvisning til linjenummer, og jeg kommenterer de fleste avvikene fra bokmålsnormen.

Tegnforklaring: <...> står for gjengivelse av grafemer, /.../ står for fonemer, mens [...] står for uttaledetaljer, også under fonemnivå. (...) gjengir for oversiktens skyld ord i vanlig bokmålsrettskriving der Sondre har egne løsninger. Jeg har også måttet bruke noen få lydskrifttegn.

1: <bynynelsen> (begynnelsen)

Dette er et vanskelig ord å skrive. Det mest interessante her er at Sondre har gjengitt den første vokalen i ordet med <y> i stedet for <e>. I tale er førstestavelens /e/ omgitt blant annet av /b/ og /y/, som begge krever leppeaktivitet: /b/ fordi den er en leppelyd og /y/ fordi den er en vokal med lepperunding. Denne siste /y/ er dessuten ekstra framtrædende, siden den står i ordets trykkstavelse. Derfor er det ingen overraskelse dersom lepperundingen setter

inn litt før den egentlig skal, og dermed rammer vokalen i første stavelse også. Det rimeligste er å anta at begge de to første stavelser i løpende tale vil bli uttalt med lepperunding som forberedelse til den viktige trykksterke /y/ i andre stavelse. Denne forberedelsen har Sondre hørt, og han gjengir den ganske presist med <y> i første stavelse også.

Samtidig kan vi godt se dette som et eksempel på at Sondre bygger på kunnskapsbiter både fra talens og skriftens verden. I hans dialekt vil dette ordet som oftest uttales [ˈbʏnːlsøn], altså med bare 3 stavelser. Slik ordet står i teksten, med 4 stavelser og <y> som første stavelerskjerne, har det riktig nok trekk fra tale, men da en typisk leseuttale for bokmål.

3 + 13: <sjørte> (kjørte) 8: <sjirke> (kirke) 9: <sjøpte> (kjøpte)

Disse formene hos Sondre illustrerer på en utmerket måte det pågående sammenfallet mellom /ç/ og /ʃ/ i norske dialekter. Sondre hører, i alle fall hos seg selv og sine jevnaldrende, antakelig ingen [ç] i noen posisjon. I sin egen mentale fonologi har han trolig lagret fonemet /ʃ/, og når han hører (voksne) folk bruke [ç] når de sier ord som <kjøpe> og <kirke>, tolker han det bare som en variant av /ʃ/, på samme måte som han ville tolke skarre-r og rulle-r som varianter av /r/. Dermed har han heller ingen grunn til å lage noe grafemisk skille <kj> / <sj>.

6: <hntet> (hentet) 12: <ishky> (ishockey) 19: <støst> (største)

Det er svært vanlig at skrivere i startfasen utelater vokaler. En av de vanligste grunnene er at de i farten blander lydverdi og bokstavnavn, for eksempel h=hå. Noen ganger ”hører” Sondre den vokalen som forekommer i navnet på alle konsonantene og anser den for å være representert i ordet når bare selve konsonanttegnet står der. Det forklarer <hntet> for <hentet> og <ishky> for <ishockey>, og muligens også den manglende siste vokalen i <største>.

Dette viser tydelig at Sondre ikke bare reproducerer memorerte ordbilder når han skriver. Han lytter så å si til sin egen indre monolog, analyserer ordene og representerer dem i skrift med de symbolene han anser som nødvendige. Akkurat disse ordene er imidlertid eksempel på at Sondre snubler litt i fonetikerrollen sin, i snever forstand. Typisk nok er det kunnskapsbiter fra skriftens verden, nemlig bokstavnavnene, som leder ham på villspor.

21: <lakte> (lagde)

Norske skriftnormer følger det vi kan kalle et morfologisk entydighetsprinsipp, som går ut på at ei rot skal være gjenkjennelig i alle sine bøyningsformer. Siden <stygg> skrives med <g>, skal dette grafemet også være der i formen <stygt>, selv om uttalen alltid vil være [stykt]. Et liknende problem får Sondre med preteritum av <lage>. I hans dialekt er preteritumsmorfemet i dette ordet /-te/, og /t/ er ustemt. Dersom stemtheten, som selvsagt er ”skrudd på” når vokalen /a/ uttales, ”skrus av” litt for tidlig, rammer dette /g/ også, som jo egentlig skulle være stemt. En /g/ uten stemthet blir simpelthen til [k], et faktum som selvsagt ikke går fonetikerens Sondre forbi. Han skriver det han faktisk hører, og da blir det <lakte>. Som fonetisk fenomen betraktet er dette det samme som ved <bynynelsen>, nemlig at en lyd påvirker og endrer en lyd et annet sted i ordet. Fagtermen er *assimilasjon*.

18: <lankt> (langt)

Ved første øyekast kan det se ut til at dette er samme fenomen som ved <lakte>, men det er ikke tilfellet. Det Sondre hører her, er uttaleformen [lankt] for /lanjt/. Dette er ikke noen assimilasjon i vanlig forstand, for alle fonemene i /lanj/ + /t/ er fullt ut og uendret til stede i uttalen. Det som skjer, er følgende: Å gå fra [ɲ] til [t] er faktisk ganske arbeidskrevende, for det er mange operasjoner som må utføres her. Vi må blant annet skru av stemtheten, vi må åpne et lukke bak i munnen som vi har laget med tunga for å kunne si [ɲ] og flytte det lenger fram med tanke på [t], og vi må heve ganeseilet slik at lufta ikke lenger går ut gjennom nesene, men gjennom munnen. Alle disse operasjonene skulle ideelt sett gjøres helt samtidig, men det er nærmest umulig å få til. Oftest hever vi først ganeseilet og slår av stemmen, og noen millisekunder etter åpner vi lukket som tunga har laget bak i munnen. Når denne bitte lille forsinkelsen skjer, vil denne åpningsfasen høres ut som [k], altså som en vanlig norsk språklyd. I dette tilfellet er det imidlertid en lyd som ikke hører hjemme i denne ordformen, i den forstand at den ikke har fonemstatus der.

Når rogalendinger snakker, er de seg neppe bevisst at de sier noe annet enn /laŋt/, og de som lytter til dem, vil heller ikke tolke flere enn disse fire fonemene når de skal forstå ordet som sies.

Sondre skal imidlertid ikke bare forstå ordet, han skal også skrive det. Reint auditivt kan den spøkelsesaktige k-en i [laŋkt] faktisk være like prominent som k-en vi med all mulig grunn uttaler i /slaŋkt/, der /k/ er et av fonemene i /slaŋk/. Dette er nok også Sondres vurdering, og dermed er løsningen klar: Han skriver <lankt>. Dersom oppgaven var å gjengi den faktiske uttalen innenfor normalortografi, altså uten bruk av lydskrift, har Sondre valgt en maksimalt god løsning. Fagtermen for slike innskuddslyder er *epentese*.

11: <toge> (toget) 14: <jem> (hjem) 21: <go> (god)

Her har Sondre nok en gang valgt skrivemåter som er fonetisk korrekte, denne gangen ved å sløyfe grafemer som ikke korresponderer med fonemer i tale. Andre steder i teksten har han likevel tatt med slike stumme grafemer, jfr. 11: <med>, 16: <harald> og 23: <hvite>. Dette viser igjen at han befinner seg på veien fra *fonologisk* til *ortografisk* skriving, altså på vei mot skriftspråket og bort fra sine egne intuitive og lyd nære former.

4: <jik> (gikk)

Hvis det ikke hadde vært om å gjøre å beholde <g> gjennom hele bøyingsparadigmet (jf. <lakte>), ville Sondres form nok en gang vært et naturlig valg. Legg merke til at alle bøyingsformer av ord som <gå> og <gi> skal ha <g> i skrift, mens uttalen blir [j] hver gang det kommer en [i] rett etter. Dette er enda et tilfelle av assimilasjon, der [i] er den påvirkende faktoren.

1: <bynyelsen> (begynnelsen) 2: <åp> (opp) 4: <jik> (gikk) 6: <mama> (mamma)

8: <ståka> (Stokka) 9: <knal> (knall) 12: <hade> (hadde) 15: <minuter> (minutter)

20: <rulers> (rullers) 23: <vegen> (veggen) 24: <åpe> (oppe)

Sondre bruker i liten grad dobbelkonsonant. Vurdert mot normen skulle denne teksten hatt 12 forekomster av dobbelskrevet konsonant, men det fins bare 2, nemlig 18: <natt> og 22: <brannmerke>. Her er vi framme ved et ulykksalig forhold i norsk rettskriving. I tale er det ingen tvil om at hovedforskjellen mellom <vegen> og <veggen> er at det første ordet har lang vokal: /ve:gen/ og det andre kort: /vegen/. I skrift ville det mest logiske ha vært å kode denne lengdeforskjellen inn der den faktisk er, altså i vokalen, og skrive <veegen> og <vegen>, men som vi vet, har vi valgt et mye mer komplisert system. Lang vokal får ingen spesiell markering i skrift, mens kort vokal kan kodes inn ved at den etterfølgende konsonanten dobbeltskrives. Vi skriver altså <vegen> og <veggen>. Dette er utvilsomt en dårligere løsning, og Sondre forkaster den da også nesten helt konsekvent. Han hører åpenbart ikke dobbelkonsonanten, men skriver den likevel et par ganger, når opptuktelsen går over naturen, så å si.

2: <åp> (opp) 8: <ståka> (Stokka) 24: <åpe> (oppe)

Her er norsk rettskriving inkonsekvent. Denne korte å-lyden (som er uttalen i Stavanger) skal skrives med <o> i disse tre ordene, men på den andre siden skriver vi jo <sånn> og <gått> for å gjengi akkurat samme lyd. Heller ikke Sondres system er konsekvent. Her har han valgt det grafemet som er lettest å forbinde med lydverdien, nemlig <å>. Andre steder i teksten skriver han korrekt <kom> og <Rolf>. Det kan forresten godt være at de to siste ordene, et svært vanlig verb og navnet på en god voksenvenn, er så frekvente i Sondres verden at han har memorert dem som ordbilder og følgelig ikke behøver å gå veien om lyd når han skal skrive.

Hva har vi sett?

Denne gjennomgangen viser oss flere ting. Den demonstrerer en del av problemene som hefter ved norsk ortografi, altså tilfeller der korrespondansen mellom fonem og grafem er mangelfull eller vanskelig å gripe. Men framfor alt viser den fram den fascinerende prosessen som veien til skriftspråket er. Allerede da vi som småbarn lærte morsmålet vårt, var vi små forskere. Vi *lærte* det egentlig ikke, vi *skapte* det. Når vi sa /drikte/, var det feil i følge voksenspråkets

regler for sterke verb, men det var samtidig en kreativ løsning som utnyttet noe vi hadde funnet ut, nemlig at /-te/ kan henges på bestemte ord for å uttrykke fortid. Det samme kan sies om det å lære skriftspråk. Dette er også en skapelsesprosess. På veien mot å mestre de konvensjonene som gjelder på området, utfolder barn en kreativitet som slett ikke er forankret i tilfeldigheter, men som forutsetter nitid forskningsarbeid i en lydverden som den automatiserte skriftligheten seinere skaper distanse til.

I teksten om 17. mai viser Sondre seg som kompetent fonetiker, samtidig som vi ser tegn på at den type skriftferdighet som samfunnet etterspør, vil være utviklet hos ham om ikke så lenge. Slik sett er det grunn til å regne med at det vil gå bra med Sondre. Skulle han som voksen velge å bli språkstudent, får vi som driver med slikt, heller prøve å vekke gamle kunster til live hos ham igjen.

JAN K. HOGNESTAD (f. 1956) er høgskolelektor i nordisk språkvitenskap ved Høgskolen i Agder.

LOCI COMMUNES || Felles steder: gresk *koinoi topoi*, latin *loci communes*, er dem vi alle kan gå til og hente det vi trenger når vi skal si noe om noe. De inngår i den klassiske retorikkens første del, *inventio*, der det gjelder å finne argumenter – overbevisende eller gripende argumenter – for den sak man skal forsvare eller omtale. Topikken er en vidunderlig ressurs for enhver som opplever sin indre tomhet og skremmes av det blanke arket. Man går for eksempel til spørrestedene: hvem? hva? hvor? hvordan? hvorfor? når? osv., eller videre til litt mer konkrete steder. For å si noe om kunst, hvis det er det man har som oppgave, kan man for eksempel begynne med definisjonen (hva betyr kunst?), gå videre til etymologien (hva kommer ordet av?), se på forskjeller og likheter med andre ting, og spørre etter kunstens årsaker og virkninger. Etter en stund er vi iallfall i gang, selv om topikken alene ikke garanterer for resultatet. Og har vi begynt å bevege oss, har vi bedre håp om å finne noe interessant.

